

A Hungaria Typographica-vállalkozás

Világviszonylatban is egyedülálló a V. Ecsedy Judit által útjára indított, *Hungaria typographica* címet viselő sorozat,¹ amelynek legújabb részét *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa*² címmel 2014-ben jelentette meg a Balassi Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár. Egyedülálló, ugyanis nincs még egy olyan ország, ahol a hazai nyomtatványokban található betűtípusokat és könyvdíszeket csaknem 200 évre vonatkozóan teljességre törekvő módon gyűjtené, rendszerezné, tágabb összefüggésekbe helyezné és reprodukálná egy kiadvány.³ A sorozat eddig megjelent három kötete aprólékos részletességgel tárja elénk azt a gazdag betű-, könyvdísz- és illusztrációanyagot, amelyet a történeti Magyarországon a könyvnyomtatás kezdetétől, vagyis 1473-tól 1700-ig működő nyomdák ma még fellelhető kiadványaiból regisztrálni lehetett. A kötetek tartalmazzák az adott korszak nyomdai készletének (betűtípusok, díszek, illusztrációk, iniciálék, kották, cifrák) teljes repertóriumát, így válnak komoly figyelmet érdemlő segédletté, megkerülhetetlen forrásgyűjteménnyé a kora újkori művészet-, nyomda-, könyvtár-, valamint a tágabb értelemben vett művelődéstörténettel foglalkozó szakemberek számára. Írásom apropóját a fent említett legújabb rész megjelenése adja, de ennek ismertetésén túl megpróbálok bepillantást nyújtani a munka folytatásába is, hiszen a megkezdett tipográfiai kutatás időközben tovább haladt, s kiterjed a 18. század hazai kiadványainak vizsgálatára.

Az előzmények és a kutatási módszer

A régi könyvek tipográfiai/grafikai megközelítésének igénye a nemzetközi szakirodalomban elsősorban a 15. századra vonatkozóan jelentkezik:

* A szerző kutatásait az OTKA K 104231 számú programja támogatta.

1 V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi–OSZK, 2004 (*Hungaria Typographica*, 1); Uő, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század: Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi–OSZK, 2010 (*Hungaria Typographica*, 2/1).

2 BÁNFI Szilvia, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa*, Bp., Balassi–OSZK, 2014 (*Hungaria Typographica*, 2/2).

3 Nemzetközi szinten is kiemelkedő teljesítmény, hogy ez a monumentális vállalkozás ugyanannak a műhelynek, az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályának a szellemi terméke, mint a nem különben jelentős RMNy.

Az ősnyomtatványok meghatározása gyakran nem könnyű feladat. [...] nem egyszer előfordul, hogy a műnek nincsen sem incipitje, sem explicitje, sem kolofonja, nem tünteti fel sem a kiadás helyét, sem az évét, sem a nyomdászot. Továbbá elég sok az ősnyomtatványok közt a csonka példány; s ez esetben többnyire a mű eleje és vége hiányzik, ahol az incipit, explicit és a kolofon adatai lennének találhatóak. Ha van kolofon, az sem ad minden esetben biztos támpontot: utánnomás esetén pl. az utánnomó nyomdász privilegizált műveknél a büntetéstől félve nem egyszer hamis adatokat közöl a nála megjelent kiadásban [...].⁴

A ősnyomtatványok meghatározásához – az incunabulum-bibliográfiák⁵ és egyéb azonosítási lehetőségek (pl. a kötések és vízjelek) segítségével hívása mellett – szükség lehet bizonyos tipográfiai jellemzők pontos ismeretére. Különösen jó fogódzót nyújthat a betűtípusok vagy betű- és sorméretek vizsgálata, hiszen a nyomdászat e korai szakaszában a betűk betűmetszőnként eltérőek és egyediek, a sorok távolsága az egyes betűtípusok esetén pedig nyomdánként változhat. Ezekre az eltérésekre alapoz Konrad Haebler *Typenrepertorium der Wiegendrucke*⁶ című műve, amely a gót betűtípusokat a nagy M, az antikvákat pedig a nagy Q alapján csoportosította nyomdák szerint. Ez a típusrekonstrukciós módszer az időben, térben és példányszámban igen behatárolt ősnyomtatványok esetében jól alkalmazható világszerte, de a későbbi korszakok tekintetében csupán egy-egy szűkebb terület, egy nyomda vagy nyomdász életművének feltérképezéséhez jöhet szóba, mivel a kiadványok száma külföldön idővel exponenciálisan növekszik. Nálunk ezzel szemben a történelmi-gazdasági viszonyok nem kedveztek a nyomdaipari termékek ilyen gyors és látványos mennyiségi bővülésének, de a betűkészletek, könyvdíszek és illusztrációk gyakori cseréjének, megújításának sem. Nyomatott örökségünk egy jelentős része ráadásul csak bibliográfiai adatként ismert, s nem

4 FÜLÖP Géza, *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipari időszakában, Gutenbergtől a francia forradalomig*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998, 49.

5 Itt csak a legfontosabbakat soroljuk fel: Ludwig HAIN, *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum 1500 [...] recensentur*, Stuttgartiae–Lutetiae Parisiorum, Cotta–Renouard, 1826–1838; Walter Arthur COPINGER, *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum*, London, Sotheran, 1895–1902; Dietrich REICHLING, *Appendices ad Hainii–Copingeri Repertorium bibliographicum: Additiones et emendationes*, Monachii, Rosenthal, 1905–1911; *Nachträge zu Hain's Repertorium Bibliographicum und seinen Fortsetzungen*, hrsg. Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig, Haupt, 1910; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, hrsg. Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig, Hiersmann, 1925–; és <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>; *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ediderunt Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ, collab. Csaba CSAPODI, Miklós VÉRTESY, Bp., Akadémiai, 1970; *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnyomtatványainak és antikváinak katalógusa: Catalogus incunabulorum et librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecesanae Sabariensis asservantur*, összeáll. RÉTFALVI Gábor, Szombathely, Szombathelyi Egyházmegyei Kvt., 2006; BOROS István, *A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnyomtatványai (BEcVac InCat)*, Vác, Váci Egyházmegye, 2010; *Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Science*, comp. by Marianne and Béla ROZSONDAI, Bp., Argumentum–Library of the HAS, 2013.

6 Konrad HAEBLER, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, I, Halle a. S., Haupt, 1905; II, Leipzig–New York, Haupt, 1908; III, Leipzig, Haupt, 1909–1910; IV–V, Leipzig, Harrassowitz, 1922–1924.

örződött meg fizikai valójában, így azok díszítéséről sem lehet tájékozódni. Paradox módon éppen e szomorú tény, vagyis régi nyomtatványaink behatárolt száma révén vált lehetővé a magyar kutatók számára, hogy hazánk könyvtermését és nyomdáinak készletét több évszázadra vonatkozóan a teljesség igényével gyűjthessék.

A *Hungaria Typographica* munkálatait megelőzően nem történt kísérlet teljes betűtípus- és könyvdíszrepertórium összeállítására, bár ez a törekvés nem teljesen előzmények nélküli. Mindenekelőtt Soltész Zoltánné 1961-ben megjelentetett, máig ható összefoglaló monográfiáját⁷ kell ide sorolnunk, de megemlíthetjük Gulyás Pál alapvető munkájának⁸ a könyvdíszítésről szóló részét, valamint az Országos Széchényi Könyvtár egykori főigazgatója, Fitz József vonatkozó monográfiájának második kötetét⁹ is. Ezek az előzmények azonban az RMNy-csoportban folyó bibliográfiai feltárás következtében túlhaladottá váltak, hiszen a korszak regisztrált kiadványainak száma a fent felsorolt szakirodalom megjelenése óta jelentősen megnőtt, ezzel a feldolgozandó és beazonosítandó tipográfiai anyag is kibővült, s új nézőpontú olvasatot követelt. A munkát nagyban nehezítette, hogy nem állt rendelkezésre olyan segédlet, amely a korszakban tevékenykedő nyomdák betűtípus- és díszkészletének teljes anyagát tartalmazta volna, bár nyilvánvaló, hogy a betűtípusok és könyvdíszek rekonstruálása a régi könyvek meghatározásának legbiztosabb és legegzaktabb módszere. A nyomdászattörténet kezdeti korszakának vizsgálatában alkalmazott nemzetközi gyakorlat hazai meghonosítását és kibővítését Borsa Gedeon kezdeményezte. „A módszer lényege, hogy az eredeti nyomtatványok aprólékos és szisztematikus vizsgálata alapján XV–XVI. századi műhelyeink készlete rekonstruálható mérethű másolatok segítségével. [...] A vizsgálat alá vont egyes nyomdák már összeállított készletei módot adtak arra, hogy újra értékeljék a magyar nyomdászattörténet korai korszakáról meglévő ismereteket.”¹⁰ A Borsa Gedeon által kezdeményezett anyaggyűjtéshez csatlakozott a kezdetektől V. Ecsedy Judit, aki egyébként eddig is számos olyan bibliográfiai kérdést tisztázott, amelyre az ezen a módszeren alapuló tipográfiai kutatások adták meg a választ. Elég itt például a Bornemisza–Mantskovit nyomda történetét feldolgozó monográfiájára gondolnunk,¹¹ de a hamis és eltitkolt nyomdahelyű régi magyarországi kiadványokról¹² szóló műve szintén a régi könyvek nyomdai jellemzőiben rejlő azonosítás lehetőségét ragadta meg.

A *Hungaria Typographica* tipográfiai rendszerezésének kiindulópontjául az RMNy már megjelent kötetei, 1670 után pedig az RMNy-csoport területi hungarikumokra vonatkozó, még publikálatlan bibliográfiai adatai szolgáltak. A munka hasznos segédlete a Bánfi Szilvia által létrehozott, a hazai nyomdákra és nyomdászokra vonatkozó ada-

7 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai, 1961.

8 GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., OSZK, 1931.

9 FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*, Bp., Akadémiai, 1967, II.

10 BÁNFI Szilvia, *Repertórium a régi magyarországi nyomdák tipográfiai felszereléséről*, Könyvtári Figyelő, 21(2005), 103–105.

11 V. ECSEDY Judit, *A Bornemisza–Mantskovit nyomda története*, Bp., OSZK, 1990.

12 V. ECSEDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek: 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996.

tokat tartalmazó *Clavis typographorum Regionis Carpathicae* című adatbázis,¹³ valamint a korábban szintén V. Ecsedy Judit által publikált áttekintő nyomdászattörténeti monográfia.¹⁴

A legújabb kötet

A sorozat korábbi darabjait többen méltatták,¹⁵ így ezeknek a bemutatására most nem szükséges kitérnünk. A 17. században technikai szempontból jelentős mértékben fejlődő nyomdászat teljes hazai eszközkészletének bemutatása két részben valósult meg: az ország nyugati és északi részén működő nyomdákkal foglalkozó kötet 2010-ben látott napvilágot. Ezt egészíti ki a legfrissebb rész, amely a 17. századi kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák történetének és felszerelésének leírása mellett a felső-magyarországiak közül a löcseiét és a kassaiét tartalmazza. Utóbbiak áthelyezése nem pusztán önkényes választás, s még csak nem is egyszerűen abból a tényből fakad, hogy a gazdag és hosszú életű löcsei Brewer nyomda tipográfiai és grafikai anyagának bemutatása mennyiségileg is szétfeszítette volna az előző kötet határait. A löcsei és a kassai nyomda története ugyanis több ponton érintkezett egymással és a kötetben tárgyalt többi nyomdával, ezzel magyarázható e tipográfiák helye az új kötetben.¹⁶

Mivel az „opus magnum”¹⁷ terjedelme a feldolgozott anyag mennyiségéből adódóan meghaladta az egyben kényelmesen kezelhető határt (az amúgy is fölió méretű mű összesen 2135 lapot tenne ki), két kötetre osztva tárul elénk a megjelölt terület és korszak tipográfiatörténete, valamint a grafikai anyag reprodukciója. A két kötet a tartalom nyújtotta logikus törésvonal mentén válik szét. Az első – szöveges – kötetet V. Ecsedy Judit összefoglaló tanulmánya vezeti be, amely a monumentális adatmennyiség több szempontú értékelését adja. Ezt követi tizenkilenc, az egyes nyomdákról szóló, igen részletgazdag tanulmány, tetemes jegyzetanyaggal. Ugyanebben a kötetben kapott helyet a *Katalógus*, vagyis az illusztrációk, címlapkeretek-keretdíszek, nyomdászjegyek-címerek-emblémák, fejlécek-záródíszek, ábrák-térképek, iniciálék, hangjegyek, nyomdai cifrák és az egyes betűtípusok rendezett sokszorosított grafikai emlékanagya. A *Katalógus* a 13 nyomda-

13 http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/nyito.htm

14 V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában: 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.

15 NÉMETH S. Katalin, *V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Bp., 2004. Balassi K., *Országos Széchényi Könyvtár*, 640 1. (*Hungaria Typographica* 1), MKSz, 120(2004), 420–422; Uő, *V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. I. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*. Bp., 2010, Balassi–OSzK [*Hungaria Typographica* II], MKSz, 126(2010), 541–543; BÁNFI, i. m.; EMÓDI András, *Betűk és nyomdai díszek*, II, ErdMúz, 72(2010), 271–272.

16 Az 1622-ben elhunyt kassai Johann Fest tipográfijája két részre osztva élt tovább: részben a szintén Kassán működő Daniel Schulzhoz, részben pedig az ekkoriban Lőcsén nyomdát alapító Lorenz Brewerhez került. Ugyanakkor a rendkívül termékeny Brewer nyomda 1633-ban új betűket öntetett, de ugyanezzel az alkalommal öntöttek új betűket a gyulafehérvári fejedelmi nyomda és a felszerelés alatt álló sárospataki műhely számára is, így ebben a három tipográfiában néhány betűtípus egyszerre jelent meg és teljesen azonos.

17 A kifejezést Mikó Árpádtól kölcsönöztem, aki 2014. nov. 11-én az OSZK-ban bemutatta a kötetet.

helyhez köthető 19 önálló nyomda teljes készletét e műhelyek alapításának időrendjében rendszerezi a könyvdíszek és betűfajták előbbieken felsorolt sorrendjében. Az egyes csoportokon belül is az időrend a rendezés elve, az adott típus legkorábbi alkalmazásától haladva a későbbi használatig. A betűtípusok esetében ugyancsak az időrend a rendező-elv, ám itt a betű mérete és fajtája (antikva, fraktúr stb.) is meghatározza a sorrendjüket. A 173 lapra kiterjedő *Katalógus* összesen 2640 tételt vesz számba.

A második – lényegesen korpulensebb – kötet *Táblázatok*ba foglalt mérethű reprodukciókkal mutatja be a *Katalógus*ban leírt dísz- és grafikai anyagot. A *Katalógus*ban szereplő tételek azonosítását szolgáló sorszámok megegyeznek a *Táblázat*ban bemutatott reprodukció sorszámával. A két külön kötetbe rendezés kifejezetten előnyös, amikor ide-oda lapozgatás nélkül vethetjük össze egy-egy dísz pontos leírását a díszről magáról készült reprodukcióval.

A grandiózus vállalkozás Lőcse, Kassa, Sárospatak, Debrecen, Várad, Gyulafehérvár, Preszáká, Kolozsvár, Keresd, Szeben, Brassó, Csíksomlyó és Szászsebes nyomdairól ad áttekintést. A felsorolt tizenhárom nyomdahelyen azonban tizenkilenc tipográfiai kellett értekezni, ugyanis néhány városban (így pl. Szebenben, Kolozsváron és Kassán) a század folyamán párhuzamosan vagy egymást követően több, egymástól független nyomda is működött. (Ez különösen annak fényében értékelendő pozitív változás, hogy az előző század 29 nyomdahelyén mindössze 21 tipográfia működött.)

Annak ellenére, hogy a 17. század felekezeti viszonyait az erős megosztottság jellemzi, a tárgyalt földrajzi területen a lutheránus és kálvinista nyomdák jelentős túlsúlyban vannak, olyannyira, hogy a kötetben csak a rövid életű kassai jezsuita és a csíksomlyói ferences nyomda képviseli a katolikus könyvnyomtatást, s mindössze egy unitárius és ortodox nyomda létesült a korszakban. Ezért nem túlzás 17. századi protestáns könyvművészetről beszélni, ha e tipográfiai működésének és felszerelésének rekonstrukciójáról van szó. Érdekes, hogy a most tárgyalt nyomdák kiadványaiban sokkal változatosabb témájú illusztrációk láttak napvilágot, mint az előző kötetben tárgyaltaknál. Ennek oka, hogy míg a katolikus nyomdák anyagát elsősorban a szentek életét ábrázoló sorozatok, Szűz Mária-ábrázolások és evangéliumi képsorozatok tették ki, addig most a legtöbb tagból álló illusztrációsorozat a Sárospatakon tanító Jan Amos Comenius *Orbis pictus*ának 153, illetve 154 darabos, a világ teremtésétől az emberi foglalkozások bemutatásáig terjedő, változatos képeiből állt.

V. Ecsedy Judit megállapítja, hogy „a most bemutatott terület határain belül teljesnek tekinthető grafikai anyag azt mutatja, hogy jóllehet a XVII. századot hazai viszonylatban általánosságban a barokk művészettel társítjuk, az itt összeállított grafikai anyag jelentős része mégis a késő reneszánsz jegyeit viseli magán”.¹⁸ Ennek oka, hogy még az újabb díszekkel és iniciálékkal felszerelt nyomdák is évtizedekig használták a régebbi, különféle forrásokból beszerzett, az olvasók által megszokott, archaikusabb könyvdíszeket. A fametszetű dúcok egyébként sokkal hosszabb életűek és (sematikusabbak lévén) sokoldalúbban felhasználhatók voltak, mint az aktuálisabb és részletgazdagabb rézmetszetek, így konzerválták a késő reneszánsz művészeti jegyeit.

18 HT, 2/2, 21.

Betűtípusait tekintve a legkiválóbb felszereléssel a többségében saját metszésű betűket használó M. Tótfalusi Kis Miklós rendelkezett, de kiemelkedő színvonalú Szenci Kertész Ábrahám – valószínűleg németalföldi eredetű – betű- és díszkészlete is. Szerényebb díszítésű, de kiváló tipográfiájú könyvek jelentek meg a pataki fejedelmi nyomdában, Rosnyai János és Töltési István idejében a debreceni városi nyomdában, valamint a könyvdíszek, fametszetes illusztrációk és betűk összhangját megvalósító löcsei Brewer nyomdában. Az egyik legkedveltebb díszítési mód az országnak ezen a részén is a fejlécek és a záródíszek alkalmazása volt. Különösen nagy a választéka az utóbbiaknak a reneszánsz olaszorsóktól a természetes virágábrázolásig vagy a kalligrafikus díszekig. A kötetben található fejlécek és záródíszek mindegyike fametszetes technikával készült, de igen kedvelt a korszakban a nyomdai cifrákból összeállított fejléc és címlapkeret is. Ez utóbbiak különösen gazdag tárházát találjuk a reprodukciók közt, ugyanis a mindössze tizenkilenc nyomda összesen 294 különféle cifrát használt a korszakban.

Nem feledkezhetünk el a nyomdák művészeti teljesítményének értékelésekor arról a külföldi hatásról sem, amely különféle csatornákon keresztül érte a műhelyeket. A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás külföldi kapcsolatait tárgyalva a bécsi dominancia (bázeli, nürnbergi és krakkói hatások mellett) volt a jellemző. A 17. században itt is változás történt: az előző kötet tanúsága szerint előtérbe kerültek a prágai kapcsolatok, de adatok támasztják alá az augsburgi, nürnbergi és linzi együttműködést is. Ezt egészíti ki a jelenlegi terület nyomdáinak külföldi kapcsolati hálója, amely elsősorban Lengyelország, Ausztria, Németország és Németalföld felé terjedt ki, míg a cirill betűs kiadványok nyomdászai jellemzően Havasalföldről jött tudós szerzetes-nyomdászok voltak.

A kelet-magyarországi és erdélyi nyomdákra a legnagyobb hatást a németalföldi nyomdászat gyakorolta. A hírneves kiadóknak és nyomdákknak otthont adó protestáns városok a peregrináló diákok mellett a tipográfia művészetét kitanulni vágyók számára is fő célpontnak bizonyultak. Így szerzett szakmai tudást és tapasztalatot Németalföldön saját költségén Udvarhelyi Miklós tipográfus, aki később Szenci Kertész Ábrahám mellett dolgozott Szebenben, a kolozsvári református egyház által kiküldött Gávai Mihály és a leendő debreceni nyomdavezető, Töltési István, ahogy a sorból messze kiemelkedő jelentőségű betűmetsző és tipográfus, M. Tótfalusi Kis Miklós is. A hazai nyomdászok hollandiai tapasztalatai a nyomtatványaikban is megfigyelhetők: leggyakrabban az Elzevirek nyomdászjelvényeit láthatjuk viszont, de a váradi és a pataki nyomda könyvdíszjeinek holland stílusa is szembeötlő.

Érdekes a jelentős nyomdai központként funkcionáló Bécs szerepe az erdélyi protestáns nyomdák nyomdabetűvel való ellátásában. Az újabb kutatások bizonyítják, hogy a századvégi új kolozsvári unitárius nyomdához való eszközöket Pancraz Lobinger bécsi betűöntőtől vásárolták, s valamivel korábban ugyancsak tőle rendelte meg a szebeni városi tanács a nyomda új betűfelszerelését. Úgy tűnik, a közelség és a minőség ez esetben interkonfesszionális üzleti megfontolás alapjává vált.

Ugyanakkor több lengyel és sziléziai származású nyomdász dolgozott ekkor magyarországi nyomdákban, másrészt a nyomdai felszerelés jelentős beszerzési for-

rása is volt ez a terület. A lőcsei Brewer nyomda kezdő betűkészletének egy része valószínűleg Krakkóból származott, első nyomdászlegényei közt pedig ott találjuk a liegnitzi Georg Sprinert, majd később a sziléziai Johannes Sagittariust és Christoph Pachot. Ugyanígy a lengyel kapcsolatok szorosságát mutatja a gyulafehérvári fejedelmi nyomda esetében a sziléziai Jakob Effmurdttal érkező új felszerelés, amely szintén krakkói eredetű. A Comenius által „életre keltett” sárospataki nyomda tehetősége faktora, Georgius Renius is valószínűleg Lengyelországból, Lesznóról, a Vetter nyomdából érkezett. A század folyamán a lengyelek mellett több német városból is jöttek nyomdászok Magyarországra. Kiemelkedő jelentőségű a lipcsei származású Rheda család: apa és fia is a debreceni városi nyomda vezetőjeként dolgozott a 17. század első évtizedeiben.

A tárgyalt nyomdák természetesen egymásra is hatottak, ahogy az a kötet elemzéseiből kiderül. Szinte nincs olyan tipográfia, amely valamilyen módon ne függne össze egy másik műhellyel: vagy a felszerelés eredete, vagy a tulajdonos és a nyomdász személye, esetleg a beszerzési forrás révén. Így M. Tótfalusi Miklós saját metszésű betűi nemcsak a kolozsvári nyomdászatra voltak jelentős hatással, hanem a szebeni városi nyomda működésére is, ugyanis – miután Bécsből rendelt új nyomtatóbetűik egy tűzvész következtében megsemmisültek – 1697-től kezdve évtizedekig itt is a Tótfalusi által metszett betűket használták. A felszerelés vándorlásának talán legnagyobb ívű példája, amikor Bethlen Gábor a korábban Pozsonyban működő nagyszombati érseki nyomdát Kassán keresztül Gyulafehérvárra szállíttatta. (Az érseki nyomda felszerelésének egy része ráadásul még régebbi: Bécsből, a Singriener nyomdából származik, majd a bécsi jezsuitákon keresztül jutott Pozsonyba.) A törökök terjeszkedésekor 1658-ban a gyulafehérvári fejedelmi nyomda aztán Szebenbe menekült, ahogy Szenci Kertész Ábrahám vezetésével a váradi református egyház nyomdája is. A két tipográfia 1669-től innen is elköltözött, s Kolozsvárott folytatta működését. A feltárt könyvdíszek tanúsága szerint igyekeztek a kétféle készletet külön tartani, de némi keveredés már azelőtt megindult, hogy Apafi Mihály rendelete 1673-ban egyesítette volna őket, így hozva létre a kolozsvári református egyház nyomdáját. A kapcsolatok nemcsak a felszerelés, de a nyomdászok vándorlása révén is kimutathatók: Rosnyai János személye például Pataktól Kolozsváron át Debrecenig összeköti a tipográfiaikat.

Az új összegzés természetesen a bevált módszerrel folytatja a korszak feldolgozását, ám annyiban újszerű, hogy az itt bemutatott 17. századi nyomdákról mostanáig nem készült ilyen minden részletre kiterjedő áttekintés. Megjelentek ugyan egy-egy nyomda készletére vonatkozó résztanulmányok, illetve monográfia-részek, de ezek közül még a legteljesebb dísz- és illusztrációs anyagot közreadó, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomdájáról szóló kötet sem tartalmazza az európai hírű betűmetsző és nyomdász betűtípusait. Éppen az ő kolozsvári nyomdája, illetve a debreceni városi nyomda esete mutatja, hogy a szakirodalmilag viszonylag jól dokumentált nyomdák esetében is komoly új felfedezéseket lehetett tenni a szisztematikus anyaggyűjtés és rendezés eredményeképpen.

Néhány tekintetben eltérést is tapasztalhatunk a sorozat korábbi gyakorlatától. Míg eddig szigorú korszakhatárokkal találkoztunk, addig a szerzők itt több esetben indo-

koltnak látták átlépni az 1700-as korszakhatárt. Így például M. Tótfalusi Miklós esetében nem lehetett lezárni nyomdájának történetét 1700-ban, hiszen a mester 1702-ben hunyt el. Hasonlóképp jártak el az ortodox érseki nyomda esetében, amely 1702-ben nyomtatta utolsó kiadványát, míg a kolozsvári unitárius tipográfia 1703-ban. Ugyanígy figyelembe kellett venni, hogy a debreceni városi nyomda készlete 1705-ben, a kuruc-labanc harcok következtében teljesen elpusztult, így ezt a dátumot kellett a korszak lezáró évének tekinteni.

Változás továbbá, hogy most V. Ecsedy Judit mellett további szerzőtársak is közreműködtek a megvalósításban. Bánfi Szilvia a debreceni városi nyomda és a csíksomlyói ferences zárda nyomdájának részletes és sok új adalékkal szolgáló bemutatását írta meg. Pavercsik Ilona a lőcsei Schultz nyomda, a lőcsei Brewer nyomda, a kassai városi nyomda és Schultz nyomda, valamint a kassai jezsuita nyomda készletét és történetét tárta fel. Perger Péter pedig Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának, a kolozsvári unitárius nyomdának, a szebeni és a brassói városi nyomdának a működéséről és díszeiről értekezett. Az RMNy-csoport volt vagy jelenlegi kutatóinak bevonását a feldolgozandó nyomdatermés-mennyiség messzemenően indokolja, hiszen a *Hungaria Typographica* nem csupán adattár, hanem az adatok részletes értelmezésével is szolgál. Igen öröndetes és a folytatás szempontjából is elengedhetetlen, hogy a nemzetközi mércével mérve is kimagasló vállalkozás köré Borsa Gedeon kezdeményezése óta iskola épült és épül folyamatosan.

Örömmel konstatáltuk továbbá, hogy a tanulmány- és katalóguskötetet a hely- és névmutató mellett olyan, a sorozatban immár szokásos mutatók teszik teljessé és használhatóbbá, mint a metszők és rajzolók mutatója, vagy a kötetben megjelenő cifrák nyomdahellyel ellátott, időrendbe állított áttekintése és leírása, amelyet külön cifra-reprodukciós táblázat egészít ki. Ugyanígy igen hasznos a kelet-magyarországi, erdélyi, lőcsei és kassai nyomdákban használt betűkről készült külön áttekintés, mely méretük szerint, a nyomdahely és az időkor megjelölésével tartalmazza a betűket.

Amellett tehát, hogy ez a vállalkozás rendkívül igényes és szemléletes módon mutatja be egy ország bizonyos időszaka könyvtörténetének tipográfiai vetületét, rávilágít olyan hazai és európai kapcsolatokra is (betűk, díszek, illusztrációk fametszetű dúcainak vagy rézlemezeinek beszerzési forrása, vándorlása), amelyek források hiányában más módon nem érhetőek tetten.

A kötetek külleme is a tárgyhoz illő igényességet tükröz, ami óriási teljesítmény, tekintve, hogy több ezer képet tartalmaznak. Ez javarészt a Balassi Kiadó érdeme, amely külön figyelmet fordított arra, hogy a rosszabb minőségű képeket a részfelelős kutató jelenlétében értékeljék és korrigálják. Ez 3500–4000 önálló kép egyenkénti javítását jelentette, ahol minden egyes darabhoz hozzá kellett nyúlni bizonyos fokig, tehát más típusú könyvhöz képest ez a kiadvány szinte elképzelhetetlen együttműködést és precizitást követelt mindkét részről.¹⁹

19 A kötetek műszaki szerkesztője Szák András volt.

A *Hungaria Typographica* eddig megjelent három kötetében alkalmazott módszert (némi módosítással) a hazai officinák nyomtatványainak 1701-től 1780-ig történő vizsgálatára is lehet alkalmazni. A folytatás szorosan kapcsolódik a 16–17. századi nyomtatványok tipográfiai vizsgálatának eredményeihez, hiszen a 18. századi nyomdák által használt tipográfiai anyagot sok esetben még az előző században szerezték be, de ennek bizonyítása és a készletgyarapodás figyelemmel kísérése pontos nyilvántartás készítését kívánja meg.

A 18. századi anyag kapcsán elmondható, hogy még kevesebb külföldi²⁰ és hazai²¹ előzmény áll a kutatók rendelkezésére, elsősorban a kiadványoknak a még inkább egyre növekvő száma miatt, ami nagyban nehezíti a komplex feldolgozást. Mintául szolgálnak itt olyan egyes nyomdák tipográfiai felszerelését bemutató monográfiák, mint amilyen például Ulm esetében készült.²² Fontos figyelembe venni Giambattista Bodoni betű- és díszalkotásainak teljes repertóriumát is, amelyet a mester maga állított össze és adott közre.²³ Bodoni nemcsak Itáliában honosította meg az új típusú, késő rokokó betűit és könyvdíszzeit, hanem – Bécs közvetítésével – a magyarországi nyomdákban is. A hazai nyomdák szempontjából kitüntetett fontosságú Bécs nyomdászatával foglalkozik az a szintézis, amely az egyes nyomdákban kiadott könyveken kívül (esetenként és nem nagy terjedelemben) azok tipográfiai jellemzőit is feltárja.²⁴ Tipográfiai összegzés készült már a németalföldi betűöntők munkásságáról,²⁵ valamint a 18. század folyamán Spanyolországban kiadott betűminta-lapokról.²⁶ A németalföldi és a spanyol anyagot feltáró munkák közös vonása, hogy ezek az összeállítások az egyes nyomdák által közreadott betűminta-

20 A teljesség igénye nélkül: Anna PERALA, *Finsk typographia atlas – Typographischer Atlas Finnlands*, Helsinki–Helsingfors, Univesitetsbibliotek, 2000; Nikola GAVRILOVIĆ, *Istorija ćirilskih štamparija u habzburškoj monarhiji u 18. veku*, Novi Sad, Forum, 1974; Stephen HARVARD, *Ornamental Initials: The Woodcut Initials of Christopher Plantin: A Complete Catalogue*, New York, American Friends of the Plantin–Moretus Museum, 1974; Daniel Berkeley UPDIKE, *Printing Types: Their History, Forms and Use*, London, Oxford University Press, 1937; W. Pincus JASPERT, William Turner BERRY, Alfred Forbes JOHNSON, *The Encyclopaedia of Type Faces*, London, Blandford Press, 1970; Gustav MORI, *Typenrepertorium, XVII–XIX. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Stadt- und Universitätsbibliothek, 1975; Stanley MORISON, *Five Centuries of the Printing*, London, Benn, 1949; Wilhelm DRUGULIN, *Historischer Bilderatlas, Verzeichnis einer Sammlung von Einzelblätter zur Kultur- und Staatengeschichte vom fünfzehnten bis neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig, 1863; *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts: Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel*, hg. Wolfgang HARMS, Tübingen, Niemeyer, 1985.

21 SZENTKÚTY Pál, *Régi hazai nyomdák mintakönyvei: Adalékok a magyar betű és nyomdai „cifra” történetéhez*, Bp., 1940.

22 Elmar SCHMITT, *Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm 1677–1804, Vignetten, Signete, Initiale*, Konstanz, Universitätsverlag, 1984 (Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Ulm, 4).

23 Giambattista BODONI, *Manuale tipographico*, Parma, Presso la Vedova, 1818. (Faksimile kiadás: London, 1960.)

24 Anton MAYER, *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882*, Wien, Frick, 1883–1887.

25 Stanley MORISON, *Type specimen facsimiles: Reproductions of Fifteen Type Specimen Sheets Issued Between the XVII and XVIII Centuries*, London, 1963–1972.

26 Albert CORBETO LÓPEZ, *Especímenes tipográficos españoles: Catalogación y estudio de letras impresas hasta el año 1833*, Madrid, Calambur, 2010 (Biblioteca Litterae, 22).

lapokat és betűmintakönyveket közlik és elemzik. Kiindulópontjuk így jelentős mértékben különbözik a magyar vállalkozásától, hiszen nálunk 1780 előtt nem vált általános gyakorlattá a betűminta-lapok kiadása, ez a forráscsoport tehát nem is alkalmas arra, hogy számot adjon a korszak könyveinek gazdag díszítéséről, illusztrációiról.²⁷ Mindamellet ezeknek a külföldi példának a módszertani ismerete nélkülözhetetlen, hogy a kutatócsoport a hazai nyomdászatot az európai nyomdászat tükrében szemlélhesse.

A 18. századi nyomtatványok tipográfiai rendszerezésének kiindulópontjául – mint az előző századokban is – a területi hungarikumokra vonatkozó korszerű bibliográfia szolgál,²⁸ ennek alapján tekinti át a kinyomtatott könyvanyagot, és így tudja pontosan körülhatárolni, hogy mely könyvekből kell összegyűjteni a 18. század teljes betű- és díszanyagát. A munka azért valósulhat meg, mert Magyarországon még a 18. század első felében is csupán néhány ezres, tehát óriási munkával, de áttekinthető számú nyomtatványról beszélhetünk. A kutatás természetesen itt is kiterjed mindarra, ami a 18. századi könyvekben nyomdafestéket kapott, tehát a különféle típusú betűk jellemző szövegmintáinak kiválasztására, a díszes kezdőbetűkre, a könyvdíszekre, a kottákra, az illusztrációkra és az ábrákra. A kutatócsoport abból a munkahipotézisből indult ki, hogy még erre az időszakra is jellemző a kézműipari korszak nyomdájánál a produktumok egyedisége és jellegzetessége, csupán bizonyos stílusváltás következik be a nyomdabetűk és a díszek terén, s megváltozik pl. az iniciálék, nyomdai cifrák és egyéni ornamensek aránya. Minthogy alig maradtak fenn tárgyi emlékek, és szórványosak a levéltári források is, ezért egy-egy nyomda felszerelését csupán a kiadványaiban található betű-, dísz- és illusztrációs anyag vizsgálatának segítségével lehet rekonstruálni.

Ez a munka két ütemben valósul meg. 2007 és 2012 között már elkészült az 1701-től 1750-ig tartó időszakra vonatkozó, a magyarországi nyomdák teljes készletét leíró katalógus és az ehhez kapcsolódó reprodukciós anyag, amely kéziratban hozzáférhető az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályán.²⁹ Ebben 23 nyomda 5160 kiadványából 858 betű-sorozatot és 4807 díszítőelemet sikerült a résztvevő öt kutatónak regisztrálni.³⁰ A második szakaszban az 1750-től 1780-ig terjedő időszak nyomdatermése kerül feldolgozásra.³¹ Az 1780-as záró évszámot az indokolja, hogy a Mária Terézia

27 Az első ilyen kiadványt itthon a budai Landerer nyomda tette közzé könyvkatalógusában *Specimen diversorum characterum [...]* címmel 1754-ben. OSZK Hung. I. 3612.

28 *Magyarország bibliographiája 1712–1860: Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*, összeáll. PETRIK Géza, Bp., Dobrowsky, 1888–1892; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez: Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. KOMJÁTHY Miklósné, Bp., 1971; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez: 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. PAVERCsik Ilona, Bp., Formica, 1990.

29 A kutatást a K 68.257 sz., *18. századi magyar vonatkozású nyomtatott és illusztrált könyvek feltárása (2007–2012)* című OTKA-pályázat támogatta.

30 A repertórium kéziratának összeállításában V. Ecsedy Judit mellett Bánfi Szilvia, Farkas Ágnes, Tóth Anna Judit és Varga Bernadett vett részt.

31 A jelenlegi kutatást a K 104231 sz., *Nyomtatott és illusztrált magyarországi és magyar vonatkozású könyvek tipográfiai feltárása a 18. század második felében (2012–2016)* című OTKA-pályázat teszi lehetővé. Ennek résztvevői: Bánfi Szilvia, Kovács Eszter, Perger Péter, V. Ecsedy Judit és Varga Bernadett.

uralkodásával lezáruló korszak után nagymértékben megnőtt az adminisztratív, de az egyéb kiadványok mennyisége is. Másrészt az 1780 utáni nyomdai felszerelés, mindezekelőtt a betűanyag elveszti egyedi jellegét, és az egyes nyomdáknak használt betűk alig megkülönböztethetők. Vagyis kérdéses, hogy a tipográfiai módszer 1780 után is alkalmazható-e, ezért a század utolsó két évtizede nem vonható be a kutatásba.

E második szakasz teljes rekonstrukciójának elkészítéséhez a korszakban működő, immár több mint negyven hazai nyomda több ezer kiadványának áttekintése szükséges. 1750 és 1780 között 7911 nyomtatvány készült, ehhez járul mintegy 800 egyleveles, metszetes szentkép. Várhatóan ebből is több ezer különféle betűtípus és könyvdísz összegyűjtésére és regisztrálására kell tehát számítani a közeljövőben. Az újonnan összegyűjtött, majd értékelt adatokból és díszekből készülő repertórium pedig a sokszorosított grafika teljességre törekvő bemutatása révén a magyar művészettörténet szempontjából is jelentős újdonságokkal szolgálhat. Egyúttal a korszak töredékes, impresszum nélküli, illetve hamis nyomdahelyű kiadványainak meghatározásához is elengedhetetlen segédlet lehet, csakúgy, ahogy a sorozat összes, a korábbi évszázadokra vonatkozó tagja.

Varga Bernadett

OSZK Régi Nyomtatványok Tára